

Evidențele demo-fiscale din Țările Române (sec. XIII—XV) în context european

LOUIS ROMAN

De curînd s-au relevat străvechi consemnări ale totalului dajnicilor munteni la 1447—1448 și 1475¹, care au contribuit la constituirea acestei serii statistice :

Unitățile contribuabile în Țara Românească, 1447—1641²

Anul	1447—1448	1475	Către 1566	Către 1591	1641
Cete/„Casate”	60 000	40 000	—	—	—
„Nume”	—	—	48 000	13 000	40 000

Faptul că s-a negat posibilitatea existenței la noi, în veacul al XV-lea, a unor evidențe pentru impozite directe, care ar fi fost o inovație a Apusului acelei vremi³: a) arată necesitatea încadrării lor în istoria continentului, cu scopul de a degaja specificul constituirii la noi a celor mai vechi situații centralizate ale contribuabililor; b) indică asupra nevoii de a le data pe acestea din urmă; c) impune omologarea valabilității cifrelor muntene din 1447—1448 și 1475, în vederea folosirii lor pentru calcularea evoluției demice.

1 *Capitatio* se percepea, în faza tîrzie a evoluției Imperiului roman, pe baza unor recensăminte inițial decenale, efectuate însă numai la 15 ani după anul 312 e.n.; poate că se încasa și sub Justinian, precum și în Sicilia și Italia de Sud în secolul VIII⁴. Egiptul a cunoscut practica unor inventare funciare, care serveau de temelie la așezarea dărilor, ultimul din cele cunoscute sub administrație bizantină datînd de la începutul secolului al VI-lea⁵. Cadastrele în Imperiul bizantin au continuat însă a se efectua, ele fiind cunoscute și în veacurile XIII—XIV⁶. Și în vechile recensăminte chineze⁷ aspectele fiscale aveau ponderea lor.

¹ Șerban Papacostea, *Populație și fiscalitate în Țara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor*, în „Revista de Istorie”, 33, 9, 1980, p. 1779—1786; idem, *Din nou cu privire la demografia Țării Românești în secolul XV*, *ibid.*, 37, 6, 1984, p. 578—581.

² Louis Roman, *Populația Țării Românești în secolele XIV—XV*, *ibid.*, 39, 7, 1986 p. 870, Tbl. 1; p. 674, Tbl. 3; idem, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XVe—XIXe siècles* în „Annales de Démographie Historique”, Paris, 1985, p. 246, Tbl. 1. Notăm în tabel „cete” și „nume” nu pentru că toate unitățile contribuabile ar fi fost colective (parte din ele erau individuale), ci pentru ca — simplificînd — să atragem atenția asupra faptului că cei 13 000—60 000 de dajnici nu pot fi taxați „familii”, așa cum s-a încercat nu o dată. În principiu ceata se compunea din mai multe case, iar fiecare din acestea — din mai multe cupluri (L. Roman, *Populația...*, p. 670—672).

³ „Revista Arhivelor”, an. 64, vol. 49, nr. 4, 1987, p. 398 (și n. 9).

⁴ F. Lot și Ch. Diehl: la M.-A. Arnould, *Les relevés de feux*, Turnhout (Belgique) 1976, p. 68—69.

⁵ Jean Gascon, Leslie MacCovall, *Le cadastre d'Aphrodité*, în *Travaux et Mémoires*, Paris 1987 (Collège de France. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance), p. 103—151 (N.-S. Tanașoca, *Compte rendu*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 26, 4 1988, p. 359.

⁶ Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească pînă la 1632*, în „Studii și materiale de Istorie Medic”, II, 1957, p. 52.

⁷ Michel Cartier, P.-E. Will, *Démographie et institutions en Chine: contribution à l'analyse des recensements de l'époque impériale (2 après J.-C. — 1750)*, în „Annales de Démographie Historique”, 1971, p. 161—245.

2 Cele mai vechi numărători de „focuri” (*focularia, domus, hospicia, feux* etc.) din Occident, ajunse pînă la noi, nu datează din secolul al XV-lea, ci dintr-o perioadă mult anterioară: Malta, 1245—1246; Sicilia, prima jumătate a aceluiași secol; autoritățile franceze doreau realizarea unei numărători a tuturor focurilor din regat cu începere din 1303, pentru ca mare parte a țării să fie înregistrată la 1328; tot din veacul al XIV-lea datează evidențe din Spania, ducatul de Spoleto ș.a.⁸, finalitatea lor fiind înainte de toate fiscală. Evidențele centralizate în Anglia încep și mai devreme. *Domesday book* din 1086 era, înainte de toate, o „geld book”, o culegere de fapte în scopuri fiscale, dar desigur și cu alte țeluri⁹. Registre engleze s-au alcătuit și în secolele următoare: *Hundred Rolls* în 1279¹⁰, situațiile dărilor seculare din 1352, 1371 și 1377¹¹ ș.a.m.d.

3 Registre pentru impozite directe s-au alcătuit de timpuriu și în teritoriile stăpînite de Hoarda de aur (Çuçi ulus). Batu han (1237—1256) a creat un aparat special în vederea percepției diferitor dăjii și angarii atît de la populația agrară și nomadă, cît și de la meșteșugarii și neguțătorii orașelor din zonele stăpînite¹², ceea ce nu putea să nu se conjuge cu înregistrarea impunerilor și încasărilor. În 1257, sub Berke han (1257—1267), în *kneazestva* rusești s-a realizat primul recensămînt cunoscut din istoria Çuçi ulus-ului, care urmărea numărarea întregii populații supuse dărilor și obligațiilor¹³. În același veac este cunoscută și o a doua înregistrare tătară a populației; în secolul XIV—XV, practica mongolă era utilizată de cnejii ruși, prin *piscy* care întocmeau registre de *dan'* pe localități, devenite — din a doua jumătate a secolului al XV-lea — *piscovye knigi*, cu caracter de periodicitate¹⁴.

4 Cel dintîi recensămînt general al Imperiului otoman pare a fi cel din anii 1520—1535¹⁵ și poate că acesta este sensul regulamentului, elaborat la începutul domniei lui Selim I (1512—1520) sau al aceluia al lui Süleyman Legiuitorul (1520—1566)¹⁶. Ca și la evidențele anterioare, înregistrarea s-a întins pe o lungă perioadă, iar scopul principal a fost determinarea veniturilor fiscale ale statului, în care scop s-au întocmit listele contribuabililor¹⁷. Pentru darea

⁸ M.-A. Arnould, *op. cit.*, pass.

⁹ G. M. Trevelyan, *A Shortened History of England*, Penguin Books, 1971, p. 113—114; M.-R. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968, p. 73—76; *The Cambridge Economic History of Europe*, I, Second Edition, ed. M. M. Postan, Cambridge, 1966, p. 561—562, 628—629; E. A. Kosminskij, *Byli li XIV i XV veka vremenem upadka evropejskoj ekonomiki?*, în „Srednie veka”, Moskva, X, 1957, p. 268—270.

¹⁰ *The Cambridge Economic History...*, I, p. 575, 618—619.

¹¹ W. M. Ormrod, *An Experiment in Taxation: The English Parish Subsidy of 1371* în „Speculum. A Journal of Medieval Studies”, Cambridge, Mass., 63, 1, 1988, p. 58—82.

¹² B. D. Grekov, A. Ju. Jakubovskij, *Zolotaja orda i eë padenie*, Moskva—Leningrad, 1950, p. 71.

¹³ *Ibidem*, p. 81—82.

¹⁴ P. Milioukov, *Essais sur l'histoire de la civilisation russe*, trad. P. Dramas, D. Soskice, Paris, 1901, p. 174—175; D. Mioc, *op. cit.*, p. 51—52 (și n. 5).

¹⁵ Comte d'Andreossy, *Voyage à l'embouchure de la Mer Noire...*, Paris, 1818, p. 230 (la N. V. Mihov, *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et XIXe siècle...*, I, în „Sbornik Bălg. Akad. nauk.”, Klon ist.-filolog. i folk., Sofija, IV/3, 1915, p. 9); Ömer L. Barkan, *La „Méditerranée” de Fernand Braudel vue d'Istanbul*, în „Annales E.S.C.”, Paris, 9, 2, 1954, p. 192—193; Fernand Braudel, *Méditerranée și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, ed. M. Gheorghe, II, Edit. Meridiane, București, 1985, p. 298—299; p.309, n. 1; III, 1986, p. 311. Recensămîntul a fost publicat de C. L. Barkan, 1953—1954 (sinteză reproducută de N. Todorov, *Balkanskiyat grad XV—XIX vek...*, Sofia, 1972, p. 50 Tabel: cartea are și vers: rusă, Moskva, 1976; franceză, în „Association Intern. d'Etudes. S.—E.E. Bulletin”, Bucarest, XV—XVI, 1977—1978; engleză, Seattle, 1983; greacă, Athina, 1986).

¹⁶ Irène Beldiceanu-Steinherr, *Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVI siècle)* în „Südost-Forschungen”, München, 37, 1978, p. 1—40.

¹⁷ Halil Inalcik, în *The Cambridge History of Islam*, I A, ed. P. M. Holt, Anh K.S. Lambton, B. Lewis, Cambridge—London etc., 1977, p. 319; Irène Beldiceanu-Steinherr, *N. Beldiceanu, op. cit.*, p. 6—9, 10—11.

cizyc, percepută numai de la populația nemusulmană, dajnicii provinciilor europene au fost înscrși în anii 1488—1489 și 1489—1491¹⁸. Numeroase înregistrări pe provincii ale contribuabililor s-au alcătuit și între anii 1454—1490, precum și la date neprecizate în vremea sultanului Bayazid II (1481—1512)¹⁹. Cele mai vechi numărători otomane de dajnici urcă însă mult mai sus pe firul timpului: în provincia Kütahya înainte de 1402, iar în cea a Ankarei sub Murad I (1360—1389)²⁰. Sistemul foarte precis de impunere și percepere a dărilor, ce se descifrează în aceste registre, se constată a fi moștenit de Imperiu — spre exemplu în *sanca* Vidin — de la cel existent anterior în Bulgaria și Serbia²¹, ceea ce trimite la evidențele fiscale din țaratul bulgar de Vidin și la cele din Serbia (în aceasta din urmă numărătorile contribuabililor se efectuau încă din secolul al XIV-lea²²) și, mai departe, la practicile bizantine și ale Imperiului roman de Răsărit, amintite *sup.* § 1. De altminteri, și-n alte zone cuerite, autoritățile otomane mențineau, cu ușoare modificări, vechea organizare fiscală, ca spre pildă la Chilia și Cetatea Albă după 1484, unde se proceda astfel cu dispozițiile anterioare ale domnilor Moldovei²³.

5 În Transilvania, înaintea recensământului fiscal din 1494—1495 s-a alcătuit evidența din 1475²⁴, precum și altele cu mult înainte. De cînd?

a) Pe baza dispoziției — date la 9 decembrie 1473, de Matia Corvin lui Blasiu Magyar, voievod al Transilvaniei și comite al seculor — se trece la consemnarea periodică în *lustra* a seculor obligați la purtarea armelor²⁵.

b) Anterior situațiilor întocmite pe *Fundus regius* în 1488—1510²⁶, acolo s-au făcut și alte înregistrări, știrile mai vechi semnând două recensăminte în prima jumătate a secolului al XIV-lea, prima poate la 1334, cealaltă pe la 1350²⁷.

¹⁸ 1488—1489: Ö. L. Barkan, în „Belgeler”, I, Ankara, 1964, p. 35—117 (apud N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur la Morée (1461—1512)*, în „Südoest Forschungen”, 39, 1980, p. 43; p. 44, Tableau XII; p. 67, nr 8). 1489—1491: N. Todorov, A. Vellkov, *Situation démographique de la Péninsule Balkanique (fin du XV s. — début du XVI s.)*, Editions de l'Académie Bulgare des Sciences, Sofia, 1988 (textul integral: original și trad. franceză); *Izvori za bălgarskata istorija*, Sofia, 26, 1986, nr 1, p. 21—128 (trad. bulgară parțială).

¹⁹ O listă de peste 20 de provincii recensate în acești ani (unele de două sau de mai multe ori) se poate alcătui pe baza următoarelor lucrări: Irène Beldiceanu-Steinherr, N. Beldiceanu, *Règlement...*, p. 38—39, nr. 34—92; Vera P. Mutafchieva, *Za točnite metodi v oblasti na istoričeskata demografija...*, în „Istoričeski pregled”, Sofia, 29, 4, 1973, p. 138—141; N. Filipovic, *Vlasi i upostava timarskog sistema u Hercegovini*, I, în „Godišnjak. Centar za Balkanološka Ispitivanja”, Sarajevo, XII, 1974, p. 127—221 (cf. și I. Cicală, I. I. Russu *Recenzie*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, 19, 1976, p. 417—418); N. Beldiceanu, *Insemnări asupra românilor din Balcani în lumina surselei otomane în „Buletinul Bibliotecii Române”, Freiburg i. Br., S.N., XI (XV), 1984, p. 1, 9; Braničevski tešter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, ed. Momčik Stojaković, Beograd, 1987.

²⁰ Irène Beldiceanu-Steinherr, N. Beldiceanu, *Règlement ottoman...*, p. 9—10; p. 34, n 68

²¹ Dušanka Bojanić, *Fragmenti zbirnog popisa vidinskog sandaka iz 1466. godine*, în „Mešovita Grada (Miscellanea)”, II, Beograd, 1973, p. 5—77 + Table I—XXV; eadem, *Fragmenti posirnog popisa vidinskog sandaka iz 1478—81. godine*, *ibid.*, p. 79—177 + Table I—XXV (rez. fr.: p. 179—191).

²² D. Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 52.

²³ N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XV siècle et au début du XVI siècle*, în „Revue des Etudes Islamiques”, Paris, 37, 2, 1969, p. 250—255.

²⁴ L. Roman, *Populația Țării Românești în secolele XIV—XV*, p. 675.

²⁵ L. Demény, *Registrele militare ale seculor din secolele XVI—XVII ca izvoare de demografie istorică*, în” *Revista de Istorie*”; 37, 12, 1984, p. 1232.

²⁶ A. Berger, *Volkszählung in den 1 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, în „Korrespondenzblatt des Vereins SLK”, Hermannstadt/Sibiu, XVII, 5, 1894, p. 49—59; 6, p. 65—76.

²⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, Hermannstadt/Sibiu, 1892, nr. 511; II, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, 1897, nr. 694.

c) Din 1332—1337 ne parvine registrul de decime papale²⁸, din 1331 socotelile de dijme ale capitolului din Alba Iulia²⁹, iar din 1291—1294 cele ale episcopiei din Oradea³⁰, dările acestea fiind însă hotărâte de regii Ungariei încă în veacul al XI-lea, chiar din primele decenii ale organizării biseiciei catolice în regat³¹.

d) Carol I Robert de Anjou solicită, și dieta votează (1332), perceperea ca „lucrum camerae” a unei mărci de fiecare sesie iobăgească întreagă³²: există (ori s-a alcătuit acum) deci o situație a acestor sesii. Dar insistența cu care, în documentele primei jumătăți a veac. XIII, se acumulează diverse dări către visticria regală³³, arată cu claritate că se întocmeau de-acum, poate într-o formă simplă, evidențe fiscale pentru nevoile puterii centrale. Ele apăruseră sub influența experienței curiei romane (din moment ce aceasta se aplica de mult și la teritoriul regatului), sub influența practicilor bizantine³⁴ și ale altor state, dar mai ales sub puternica presiune a necesităților evoluției statului feudal.

6 Și asupra fiscalității moldo-muntene s-au exercitat influențe străine:

a) S-a presupus că, întrucât domnia a dispus aici, din vremurile cele mai vechi, de sisteme de exploatare a proceselor de producție și de circulație a mărfurilor bine puse la punct, ele n-ar putea fi explicate altfel, decît ca avîndu-și originea încă din vremea stăpînirilor cumenă și tătară³⁵. O contaminare din partea acestora este credibilă și, la materialele strînse de H. H. Stahl, adăugăm că obligațiile din diploma de la 1247 (veniturile, foloasele și slujbele prevăzute a fi prestate de formațiunile politice românești de pe Carpații Meridionali și din zonele limitrofe, către regele Ungariei) erau probabil continuarea celor ce se dădeau anterior conducătorilor cumani, iar înaintea lor — migratorilor precedenți³⁶. Pe de altă parte, concluzia se acreditează printr-o terminologie fiscală mongolă la noi, în evul mediu: *iliș*, dare cu o probabilă etimologie tătară³⁷; *tarhan/tarcan* „scutire” și alte reminiscențe vamale de aceeași origine³⁸.

²⁸ Fragmentul referitor la Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș în *Documente privind istoria României*, C, XIV/3, Edit. Acad., 1954, nr. 56, p. 41—253, Camil Mureșan, S. G. Ardeleanu (S. Goldenberg), *La politique fiscale de la papauté en Transylvanie au cours de la première moitié du XVI siècle*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, I, 1955, p. 225—240; Ștefan Pascu, *Votepodatul Transilvaniei*, I^a, Edit. Dacia, Cluj, 1971, p. 231—232 (și n. 239); II, Cluj-Napoca, 1979, p. 442; M. Bizerea, Fl. Bizerea, *Așezările din Banat consemnate în registrele dijmelor papale din anii 1332—1337*, în „Studii de istorie a Banatului”, Timișoara, V, 1978, p. 17—25.

²⁹ *DIR*, C, XIV/3, nr. 27, p. 17—18.

³⁰ *Ibidem*, XIII/2, 1952, nr. 381, p. 335—347.

³¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, I^a, p. 429; Gy. Györffy, *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*, în *Etudes historiques*, I, Budapeșta, 1960, p. 190.

³² I. Teoran, *Urbării și conscripții. Izvoare transilvane de statistică veche*, în „Analele Institut. Stat. al României”, II (1943—1944), 1945, p. 257.

³³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 406—426.

³⁴ S. Domanovszky, 1909 (apud Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 417, n. 364).

³⁵ H. H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, Edit. Științifică, București, 1972, p. 62 et pass.

³⁶ I. Donat, *The Romanians South of the Carpathians and the Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, ed. M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu, Edit. Academiei, București, 1975, p. 283.

³⁷ H. Tiktin, I. Bogdan, C. C. Giurescu: la N. Grigoraș, *Ilișul — o dare plătită în Moldova și în Transilvania*, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974, p. 114—115.

³⁸ N. Iorga, *Opere economice*, ed. Georgeta Pencelea, Edit. Științifică și Enciclopedică București, 1982, p. 481—482, 484; H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 135—137.

b) Este însă nelindoielnică mai ales o difuzare dinspre Bizanț a practicilor fiscale. Pe de-o parte, prin filieră sud-slavă³⁹, așa cum s-a constatat în Vidinul otoman (*sup. § 4*): *vestier* < lat. *vestiarius*, cu sensuri specifice latinei medievale⁴⁰, desemna la noi o funcție de origine bizantină, dar cu atribuții mai mult asemănătoare celor ale jupanilor croați din secolele X—XI, ca și alte dregătorii de la curțile românești — *comis*, *spătar* etc.⁴¹. Pe de altă parte, se observă și o influență bizantină directă: *perper*/*pirpăr*/*părpăr*, dare foarte veche⁴²; *cămară* < lat. *camara*, gr. *kamára*⁴³ etc. Un comentariu special merită termenul (*a*) *scuti*. În mod surprinzător, și acum se socotește provenit din *scut* < lat. *scutum*⁴⁴, etimologie în mod justificat respinsă de S. Pușcariu, care-l considera însă de origine slavă⁴⁵. Or, instituția fiscală însăși era cunoscută la Bizanț⁴⁶ și și-a găsit în folclorul nostru: „Sint trei sate *iscusate* / În visticrie nebăgate”, unde *iscusat* — arăta V. Bogrea⁴⁷ — nu este decât med. lat. *excusatus* „scutit, scutelnic”, unul din acele „verba legitima” latine, de care mișună vocabularul juridic al Bizanțului. Apare astfel o directă influență a acestuia din urmă și asupra amintitei instituții-cheie din multe secole de istorie românească: *excusatus* > *iscusat* (poate contaminat cu *scut*) > *scutil*. Circulația termenului la mai multe popoare slave este poate rezultatul aceleiași influențe.

c) Pe bună dreptate s-a observat însă⁴⁸ că nu poate fi vorba de copierea unor suprastructuri străine, ci de preluarea — de la state cu o organizație mai veche — a unor practici, adaptate sistematic la propriile realități, așa cum se petreceau lucrurile în întreaga Europă medievală.

d) Totodată, ni se pare imposibilă preluarea unor elemente de fiscalitate din imperii — bizantin, mongol — care cunoșteau o severă înregistrare a dajnicilor, fără a le însoți cu această ultimă practică necesară, prezentă în vremea dată mai în toată Europa.

³⁹ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelea, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 211—212.

⁴⁰ N. Drăganu, *Etimologii*, în „Dacoromania”, Cluj, VI, 1929—1930, p. 249; idem, *ibidem*, VII, 1931—1933, p. 213; J. Ebersolt, *Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin*, în „Mélanges Charles Diehl”, I, Paris, 1930, p. 81—89.

⁴¹ C. Jireček, 1912: la S. Dragomir, *Cîteva urme ale organizației de stat slavo-române*, în „Dacoromania”, I, 1920, p. 148—149; S. Pușcariu, *Pe marginea cărților*, *ibidem*, V, 1927—1928, p. 787; C. C. Giurescu și I. I. Nistor: la N. Stoicescu, *Sur l'origine des grandes dignités en Valachie et Moldavie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, IX, 2, 1970, p. 307 (nota), p. 313; idem, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, Edit. Acad., București, 1968, p. 153—298.

⁴² C. C. Giurescu, *An Old Roumanian Tax with a Byzantine Name: „Pirpărul”*, în „The Journal of European Economic History”, Roma, 1, 1, 1972, p. 121—127; Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XI au XV siècle*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, VII, 1, 1969, p. 109—119; G. I. Brătianu, *L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIII siècle*, în *idem*, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 219—239; *Documenta Romaniae Historica*, B, I, ed. P. P. Panaitescu, D. Mioc, Edit. Acad., București, 1966, *Indice* (sub *perperi*).

⁴³ C. Diclescu, *Elemente vechi grecești din limba română*, în „Dacoromania”, IV, 1, 1924—1925, p. 397—398.

⁴⁴ *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. I. Coteanu et al., Edit. Acad. R. S. României, 1984, s.v.

⁴⁵ S. Pușcariu, *Etimologii și notițe etimologice*, în „Dacoromania”, Sibiu, X, 2, 1943, p. 288—289.

⁴⁶ Germaine Rouillard, *Les taxes maritimes et commerciales d'après les actes de Patmos et de Lavra*, în „Mélanges Charles Diehl”, I, p. 277; D. Jacoby, *Une classe fiscale à Byzance et en Romanie Latine: les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers*, în *Actes du XIV Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 6—12 septembre 1971, II, ed. M. Berza, E. Stănescu, Edit. Acad., 1975, p. 139—152.

⁴⁷ Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, ed. M. Borcilă, I. Măril, Edit. Dacia, Cluj, 1971, p. 20—22.

⁴⁸ N. Stoicescu, *Sur l'origine...*, p. 308—310.

7 Și, mai ales, nu se poate accepta lipsa la noi la mijlocul secolului al XV-lea a evidențelor fiscale, cînd ele erau impuse de nevoile evoluției statelor românești înseși. Numeroase documente muntene din anii 1572—1625 atestă efectuarea contemporană de vechi recensăminte fiscale, din trei în trei ani, pe baza lor întocmindu-se catastișele vistieriei⁴⁹, iar cea dintîi mărturie sigură despre o înregistrare a birnicilor în Muntenia (29 decembrie 1587) se referă la domnia lui Petru cel Tânăr (1559—1568)⁵⁰. Catastișele sînt însă cunoscute încă de la 1480 : unul era o înregistrare a bunurilor, ce se găsiseră în vistierie înainte însușirii ei samavolnice de către Basarab Laiotă ; altul era un registru de vamă⁵¹. În Moldova, Ștefan cel Mare impune — în ultimele decenii ale domniei — scrierea regulată a socotelilor vistieriei în catastișe⁵², acestea din urmă fiind însă atestate ca începere de la 1458⁵³. Înregistrarea pentru domnia a desetinei din vin este menționată încă la 1449⁵⁴.

Acestea o spun, fără echivoc, documentele. S-au adus, totodată, numeroase argumente pentru a demonstra că, în ambele principate românești extracarpatiche, evidențele fiscale se constituiau de-acum în a doua jumătate a veacului al XV-lea⁵⁵, cu mult înainte de cele mai vechi numărători, ale căror rezultate ajunseseră, pînă nu demult, în minile noastre⁵⁶. Vistieria, cămăra și birarii erau prozonți în Muntenia — odată cu un întreg sistem de obligații fiscale (dijme, biruri, slujbe, amenzi, vămi) — cel puțin din vremea Marelui Mircea voievod⁵⁷. Sub Alexandru cel Bun s-au cristalizat și s-au precizat în Moldova principalele dregătorii, s-a dat o temeinică organizare cancelariei domnești, iar vistiernicia a devenit o dregătorie distinctă⁵⁸. Ne apare, de aceea, tentantă concluzia despre existența cel puțin a unor însemnări cu privire la veniturile și cheltuielile vistieriei și cămării domnești⁵⁹, și anume — adăugăm noi — în Țara Românească sud-carpatică de pe la 1400, iar în cea est-montană — din primele decenii ale veacului al XV-lea.

8 Au fost preluate, desigur, elemente ale experienței altor state, dar sistemul fiscal în toate țările române a fost o creație proprie, necesară, rezultată din evoluția concretă a societății noastre. Ea a apelat masiv, de aceea, la propria experiență.

Numeroase documente și catastișe sînt scrise în veacurile XIV—XVI — de către dieci, logofeți, grămăticii, piseți — adesea în limba oficială a cancelariei, în slavonă dincoace de Carpați, în latină în Transilvania. A scrie este o îndelungă românească atît de pronunțată,

⁴⁹ D. Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 56—64.

⁵⁰ *DIR*, B, XVI/5, nr. 356 ; D. Mioc, *op. cit.*, p. 55.

⁵¹ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, I, București, 1905, p. 157—158 ; *DRH*, B, I, nr. 172 ; D. Mioc, *op. cit.*, p. 68.

⁵² B. T. Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, p. 53—55, (ex. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Edit. Academiei, 1956).

⁵³ *DRH*, A, II, ed. L. Șlămășchi, Georgeta Ignat, D. Agache, Edit. Acad. București, 1976, nr. 75.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 2.

⁵⁵ D. Mioc, *op. cit.*, p. 50, 52—55.

⁵⁶ *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, I, ed. M. Guboglu, M. Mehmed, Edit. Academiei, București, 1966, p. 337 (Mustafa Ali : în ambele țări, către 1586 și pe la 1591) ; *DIR*, A, XVI/4, 1952, nr. 5 ; C. Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenești*, în „*Studii și cercetări științifice*”, *Istorie*, Iași, VII, 2, 1956, p. 59—60, 74—77 (20 februarie 1591).

⁵⁷ C. C. Giurescu, *Organizarea financiară a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1927, p. 17—48 (ex *AR*, *MSI*, s. III, t. VII) ; D. Mioc, *Originea și funcțiile birului în Țara Românească pînă la sfîrșitul veacului al XV-lea*, în „*Studii și referate privind istoria României*”, I, Edit. Acad., 1954, p. 641—642 ; idem, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 50, 111 ; D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, Edit. Științifică, București, 1973, p. 279—280, 289, 312—326.

⁵⁸ Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun...*, Edit. Junimea, Iași, 1984, p. 163—170.

⁵⁹ Cf. și D. Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 87.

Încît chiar și în actele redactate în vechea slavă apar asomenea sintagme românești elocvente : „să se scrie” (act moldovenesc din 9 septembrie 1597) ; „cl(ți) sintu scri(ș)” (Muntenia, 6 iulie 1600)⁶⁰. În documentele moldo-muntene în limba română se arată că „scrieroa țării” se opera în seamă, termen preluat din practica transilvăneană : niște rumîni să-și plătească cîsla „unde le va fi pus de în seam(ă)...” (8 mai 1619) ; birul în sat îl pun „crăstătorii de în seamă” (13 aprilie <1600>)⁶¹.

Simultan, ca la ultimul document citat, apar crăstătorii „răbojarii”⁶², cel mai vechi document muntoan ajuns pînă la noi și care-i amintește fiind din 29 august <1560—1567> — rizațeli —, care fac rizanie „crestare” pe răboj (29 decembrie 1587)⁶³. Actele moldovenesti în numesc pe primii încă la 11 martie 1446 (*pererubceh*), iar acțiunea lor la 8 aprilie 1449 (*rubiti*)⁶⁴. Răbojul a avut o foarte largă utilizare la noi de-a lungul veacurilor⁶⁵, astfel încît nu este vorba numai de faptul că în secolele XV—XVI, pe cînd la eșaloanele superioare dajnicii erau scriși, la cele inferioare ei erau creștați — de către pîrcălabi/vornicîi, vatamani în relațiile cu birnicii din așezarea dată, precum și de mărunții dregători în raport cu satele⁶⁶.

Instituția trebuie să fi fost incomparabil mai veche : ea a funcționat desigur — pe întrecăga față a pămîntului românesc — timp de multe secole înainte de constituirea statelor feudale⁶⁷, ceea ce justifică și dă un nimb de autenticitate propunerii *btr* < slav. *birka*, „răboj”⁶⁷. Această practică ancestrală — percoperea birului și evidența sa pe răboj — a fost preluată și larg utilizată de statul feudal, care a săvîrșit apoi trecerea *treplată de la sîmile crestate la foile sălești de cislă*.

9 Turul de orizont al continentului și cunoașterea situațiilor românești se constituie deci în argumente suficiente pentru existența unor evidențe fiscale de impozite directe (chiar dacă la început într-o formă simplă) în Transilvania din secolele XIII—XIV ; în Muntenia cel puțin de pe la 1400 ; în Moldova din primele decenii ale veacului al XV-lea. Tabelul de mai sus confirmă la rîndu-i că cifrele de la mijlocul secolului al XV-lea redau într-adevăr totalul unităților fiscale muntene, căci — confirmate prin comparabilitatea lor cu cele din veacurile XVI—XVII — se integrează într-o serie statistică unică. Grava reducere a materiei dajnice, petrecută cu începere de pe la 1570, este și ea pe deplin explicabilă, în lumina teoriei caracterului deficitar al statisticilor de populație⁶⁸. În totalitatea ei, amintita serie statistică poate fi luată în considerare pentru cercetări demoistorice.

RÉSUMÉ

On établit l'ancienneté des dénombrements dans l'Empire Romain et dans celui Byzantin, y compris Egypte, Sicile, et Italie du Sud (1) ; dans les Pays Italiens au moyen âge,

⁶⁰ *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374—1600*, ed. Gh. Bolocan et al., Edit. Acad. R. S. România, București, 1981, sub *scrie*.

⁶¹ *DIR*, B, XVII/3, 1951, nr. 323 ; *DRH*, B, XI, ed. D. Mioc, Ștefan Ștefănescu et al., 1975, nr. 370.

⁶² *DRH*, B, V, ed. D. Mioc, Marieta Adam Chipere, 1983, nr. 199 ; *DIR*, B, XVI/5, nr. 356.

⁶³ *DRH*, A, I, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, 1975, nr. 266 ; II, nr. 2.

⁶⁴ P. N. Panaitescu, *Răbojul în istoria Transilvaniei*, în „Revista Istorică Română”, VIII, 1938, p. 28—47 ; idem, *Răbojul. Studiu de istorie economică și socială la români*, București 1946 ; Géza Kovách, *Conscripții medievale arădene din secolele XVI—XVII*, în „Catedra. Culegere de studii”, ed. V. Popeangă et al., Arad, 1977, p. 164.

⁶⁵ D. Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 74—76.

⁶⁶ A se vedea și T. Al. Stoianovici, *Statistica românească în veacul al XVI-lea*, în „Analele Institut. Statistic al României”, I, 1942, p. 318—319.

⁶⁷ D. Mioc, *Originea și funcțiile birului...*, p. 645 ; P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, Edit. Științifică, București, 1969, p. 155.

⁶⁸ L. Roman, *Implicații istoriografice ale cercetării demoistorice*, în „Revista de Istorie”, 37, 5, 1984, p. 459—462 ; idem, *Statistiques fiscales...*, p. 245—280.

en France, en Espagne, et en Angleterre (2) ; dans le royaume de la Horde d'or, en Moscovie, et dans l'Empire ottoman (3, 4). Les débuts des enregistrements démographiques en Transylvanie (5) datent de 1473 (*lustra* militaires des Szeklers), de la première moitié du XIVe siècle (les Saxons) et du XIIIe siècle au moins (les registres de *decimae* de l'Eglise catholique et les impôts royaux). Des influences étrangères (6) se sont exercées aussi sur la fiscalité moldo-valaque : a) de la part de la Horde d'or et b) surtout de Byzance, c) mais ce n'était qu'une adaptation d'une pratique des Etats à plus ancienne organisation, aux réalités roumaines. Les évidences démo-fiscales dans nos Pays étaient imposées par les nécessités de l'évolution étatique. Elles ont été constituées en Valachie le plus tard vers 1400 et en Moldavie aux premières décennies du XVe siècle (7). Le système fiscal de tous les Pays Roumains a été une création originelle, et c'est ce qui explique l'appel aussi à leur propre expérience (8) : *răbojul* „la taille” (comme système d'évidence des obligations et des paiements) remonte dans toutes nos provinces, à une période de beaucoup plus ancienne que la constitution des Etats féodaux ; cette pratique a été empruntée par ceux-là et utilisée dans un premier temps à côté des registres.

Nous sommes ainsi en présence d'assez de preuves pour démontrer (9) la valabilité pour la recherche démographique des chiffres récemment trouvés sur les unités contribuables valaques en 1447–1475 (*Tableau*) qui se placent confortablement dans la série statistique des XVe–XVIIe siècles.